

KOLTAI JÚLIA – LIPPÉNYI ZOLTÁN

BESZÉLJÜK RÓLA? A Magyar Agora deliberative poll hatása a romasággal kapcsolatos véleményekre

Bevezető

Tanulmányunkban a 2005. szeptemberében lezajlott magyarországi *deliberative opinion poll* hatását vizsgáljuk. A magyar kísérlet során ezerfős, országos reprezentatív mintát vettek,¹ melyben a cigánysággal kapcsolatban tettek fel kérdéseket. A kutatás a cigányok társadalmi helyzetére vonatkozó ismereteket és a feljük irányuló attitűdöket mérte fel. A mintába kerültek közül 184-en vettek részt azon a vitahétvégén, ahol a cigánysággal kapcsolatos témákat kiscsoportos, moderált beszélgetéseken vitatták meg, illetve plenáris üléseken hallgatták meg szakértők véleményét és tettek fel nekik kérdéseket. Mindkét fórumon releváns információkat dolgoztak fel, és megoszthatták egymással véleményüket. A hétvége lezárásaként ismételten kitöltették a résztvevőkkel a pár hónappal korábban már lekérdezett kérdőívet.²

Alapkérdésünk, hogy történt-e véleményváltozás a vitahétvége során, és ha igen, hogyan modellezhető és mivel magyarázható. Tanulmányunkban elsőként a deliberáció alapfeltevését vizsgáljuk, mely a Magyar Agora témájára alkalmazva

¹ A mintában felülreprezentáltak voltak a roma etnikumú válaszadók, mivel (1) statisztikailag elemezhető csoportot kellett alkotniuk, illetve (2) a deliberációs hétvége kiscsoportos beszélgetéseinek a deliberáció természete miatt jóval országos arányuk fölött kellett, hogy részt vegyenek. Ezt az eljárást a Magyar Agórához leginkább hasonlító deliberative poll, az aboriginal-kérdés kapcsán rendezett ausztrál közvélemény-kutatás során már alkalmazták (lásd: HERMAN Zita tanulmányát a kötetben).

² A deliberatív közvélemény-kutatás módszertanáról részletesebb leírást lásd HERMAN Zita írásában.

így szól: általában véve az informáltság növekedésével javul-e a romákról alkotott vélemény. A hipotézist amerikai szerzők modellje alapján teszteltük. A hipotézis tesztelése után részletesen bemutatjuk a deliberációs témákról alkotott vélemények változását, végül klaszteranalízis segítségével jellegzetes válaszadói mintázatokat keresünk a deliberáció előtti és utáni vélemények alapján. Emellett kísérletet teszünk a változások magyarázatára is.

A vélemények megváltozásának magyarázata

A deliberáció fő hipotézisének tesztelésében segítségünkre lesz Robert C. LUSKIN, James S. FISHKIN and Shanto IYENGAR modellje³. A szerzők az Egyesült Államok külpolitikájának megítéléséről szóló deliberative poll-on a véleményváltozást az alábbi regressziós eljárással mérték:

$$P_2 - P_1 = \gamma_0 + \gamma_1 \times I_2 + \gamma_2 \times (P_1 - G_1) + u$$

Az egyenletben P_2 a deliberáció utáni vélemény-aggregátum, P_1 a deliberáció előtti vélemény-aggregátum, I_2 a deliberáció utáni informáltság szintje, G_1 a deliberációs kiscsoport véleményének átlaga a kiscsoportos beszélgetések előtt, az u pedig a hibateg.

A modellben tehát az egyéni véleményváltozás a deliberáció utáni informáltság és az egyéni vélemény csoportvéleménytől való kezdeti különbségének a függvénye. A modellel kapcsolatos első probléma, hogy a szerzők egyenletében a független változók oldalán nem jelenik meg a deliberáció hatása. Az informáltság esetében csak a deliberáció utáni, a csoportos és egyéni véleménykülönbség esetén pedig csak a deliberáció előtti állapotnak engednek magyarázó szerepet. Továbbá az utóbbi magyarázó paraméter kizárólag a konformizmus dimenzióját, a csoport és az egyén véleménye közötti eltérést mutatja. Ezzel a csoportvélemény deliberációs folyamatban történő polarizálódása vagy homogenizációja, illetve a csoportvélemény megváltozása kizáródik a modellből. Kérdéses, hogy ez a modell egyáltalán alkalmazható-e a deliberáció eredeti elképzelésére, amelyben a véleményeket éppen az információmennyiség növekedése és a csoportos vita alakítja.

Véleményünk szerint a szerzők modelljében az inkonzisztenciát két elemzési cél, a változás mértékének és milyenségének keveredése okozza. Az első cél a véleményváltozás mértékének magyarázata. Ebben a modellben a magyarázó változók az informáltság, a csoportvélemény és a csoportvélemény heterogenitásának *abszolút* változása. A másik cél annak a feltérképezése, hogy a deliberáció hatá-

³ Robert C. LUSKIN, James S. FISHKIN és Shanto IYENGAR: *Considered Opinions on U.S. Foreign Policy: Face-to-Face versus Online Deliberative Polling*[®]. cdd.stanford.edu/research/papers/2005/presidential-nomination.pdf

sára milyen irányban mozdulnak el a résztvevők elképzelései. Az informáltság ebben a modellben csökkenhet, illetve növekedhet, emellett a csoport általános véleménye elfogadóbb vagy elutasítóbb, homogénebb vagy heterogénebb lehet.

A mi modellünk függő változója a romákkal szembeni elutasítást-elfogadást, illetve a policy kérdéseket tömörítő index. A függő változónk az alábbi dimenziókat tömöríti:

- 1) auto- és heterosztereotípiák
- 2) szegénység okai
- 3) a cigányság helyzetének kezelése
- 4) a roma-nem roma konfliktushelyzet megoldása

A romákkal kapcsolatos sztereotípiákat az auto- és heterosztereotípiák különbségeként mértük. Ez a különbség azt mutatja, hogy azonos-e a romák és a nem romák megítélése pozitív, illetve negatív emberi tulajdonságokban. A magas negatív indexpontszám jelenti azt, ha valaki a romák nagy részére jellemzőnek találja a negatív tulajdonságokat, s csak kis részükkel kapcsolatban feltételezi a pozitív attribútumokat, míg a nem romáknál fordított értéktulajdonítást alkalmaznak. Aki nulla közeli értéket kap, az nem lát különbséget a romák és nem romák, pozitív és negatív sztereotípiák között,⁴ míg a magas pozitív értéket elérők inkább a romáknak tulajdonítanak pozitív tulajdonságokat.

Mérőszámunk következő komponense a roma szegénység okainak megjelölése. Az oktulajdonítást a romák szegénységére és általában a szegénységre megjelölt *külső*, azaz társadalmi, és *belső*, azaz csoport specifikus vagy egyéni okok különbségével számoltuk. Az alacsony érték a romáknál erős belső és gyenge külső, a nem romáknál pedig gyenge belső és erős külső oktulajdonítást jelent. A nulla közeli érték az etnikai szempont és a szegénység függetlenségét és az oktulajdonítás hiányát mutatja,⁵ míg a magas pozitív érték a romák esetében a rendszerspecifikus hátrányokat, a nem romák esetében pedig a belső, egyéni okokat hangsúlyozza.

A következő dimenzió azt mutatja, hogy milyen változtatásokat lát szükségesnek a válaszadó a cigányság helyzetének javulásához. Ebben a kérdésblokkban is megkülönböztetjük a külső megoldásokat, melyek ebben a kérdésblokkban a társadalmi segítségnyújtás és policy-jellegű intézkedések, illetve a belső megoldásokat, melyek az etnikumban gyökerező hagyományokat, szokásokat küszöbölnék ki vagy a helytelen életmódot okolják a rossz helyzetért.

⁴ Míg az indexek szélső értékei egyértelműen interpretálhatóak, közepét az esetleges inkonzisztens válaszok miatt nehéz leírni: esetünkben azonban mind a sztereotípiák, mind a később ismertetendő okok-indexnél közepén a kérdést negligálóknak foglalnak helyet, akik egyáltalán nem látnak okokat és nem tartják jellemzőnek sem a pozitív, sem a negatív tulajdonságokat

⁵ A kettős oktulajdonítás, azaz magas érték a külső és belső okokra egyaránt nem jellemző

Utolsó dimenzióknak a konfliktus csökkentése érdekében hozható intézkedések értékelése. Ahogy az eddigiekben, itt is megkülönböztetjük a külső, intézményi és jogi, diszkrimináció-ellenes aktusokat a romák belső, alkalmazkodási szándékát hiányoló elképzelésektől.

Miután jellemeztük a dimenziókat, lássuk az aggregált mérőszámunkat! Az index magas negatív végén azok helyezkednek el, akik a romák belső, egyéni és csoportos tulajdonságaiban keresik a problémák okát, s úgy érzik, hogy a társadalom nem tartozik felelősséggel feléjük. Élesen megkülönböztetik a romákat és a nem romákat emberi tulajdonságok alapján, a romák többségére jellemzőnek tartják a negatív tulajdonságokat, míg csak egy kisebbségük, a „kivételek” érdemelnek ki pozitív jelzőket. A negatív tulajdonságok, mivel a társadalmi többséget ezekkel nem azonosítják, roma tulajdonságokká válnak. A nulla érték felé közeledve a külső és belső oktulajdonítás kiegyenlítődik, fokozatosan megszűnik a megkülönböztetés romák és nem romák között. Az index magas pozitív oldalán azok helyezkednek el, akik a legelfogadóbbak a romákkal szemben, hangsúlyozzák pozitív tulajdonságaikat, a negatív tulajdonságokat viszont egyformán értékelik, s nagyfokú társadalmi segítséget várnak el a kisebbség problémáinak megoldásánál.

A független változóinkat a következő módon állítottuk elő. A tudásszint méréséhez a romák lakosságon belüli arányára⁶, a munkanélküliségi, iskolázottsági és lakáshelyzetére, illetve a diszkrimináció törvényi ismeretére vonatkozó kérdéseket használtuk fel. Az válaszokat összevetettük a valós adatokkal, s így kaptunk egy 1-től 5-ig terjedő skálát, ahol az 1-es érték a legpontosabb ismeretet jelöli. A csoportvéleményt az egyéni indexpontszámok csoportonkénti átlagaiból kaptuk meg. A csoportvélemények homogenitását is vizsgáltuk: a deliberáció utáni csoportvélemények szórása szignifikánsan kisebb⁷, mint a Magyar Agora előtt.

A változók jellemzése után nézzük a korábban definiált modelljeinket!

Az első modell: a változás mértékének magyarázata. A modellben egyetlen magyarázó változó sem bizonyult szignifikánsnak, tehát sem az informáltság, sem a csoport változásának mértéke, sem a homogenizálódás mértéke nem magyarázza az egyéni változás mértékét.

A második modell: a változás irányának magyarázata. A modellben csak a csoportvélemény változásának van szignifikáns hatása, az informáltság növekedésének vagy csökkenésének, illetve a csoportvélemény homogenizálódásának nincs⁸. A csoport hatása pozitív az egyéni véleményváltozásokra, ami azt jelenti,

⁶ Mind a jelenlegi, mind a 20 évvel későbbi helyzetre vonatkozó kérdés szerepel a mutatóban

⁷ F-próbával

⁸ Stepwise-módszerrel futtatott lineáris regresszió (lásd: SZÉKELYI Mária – BARNÁ Ildikó: *Túlélőkészlet az SPSS-hez*, Typotext, 2003, 241-244. o.)

hogyan javult a csoport véleménye, akkor kismértékben javult az egyén véleménye is. A modell magyarázóereje mindazonáltal gyenge, az adjusztált R-négyzet értéke 5,5 százalék. Az informáltságnak és a csoportvélemény homogenitásának ellenben akkor sincs hatása a romákról alkotott véleményre, ha csoporthatástól megtisztított, reziduális modellben⁹ szerepel független változóként.

Ha a politológusok eredeti elméleti modelljét akarnánk védeni, akkor fel kellene tennünk a kérdést, hogy vajon a sztereotípiák berögzültsége okozza-e az információ hatástalanságát? Ha elhagynánk a sztereotípiák-kérdéseket, és csak a konkrét problémákra adott válaszokból aggregálnánk mérőszámot, akkor lehet, hogy az információnak szignifikáns magyarázóereje lenne? Ezt a hipotézist úgy teszteltük, hogy mérőszámunkból kihagyjuk az auto- és heterosztereotípiákat. Ilyen módon az indexben csak policy jellegű kérdések¹⁰ maradtak.

A módosított második modell ugyanazt az eredményt adja, mint az előző: az informáltságnak nincsen szignifikáns hatása. Ami viszont megváltozott, az a modell magyarázóereje: a csoporthatás regressziós együtthatója megnőtt (0,406), a megmagyarázott hányad (adjusztált R négyzet) pedig 15,5 százalék lett.

A csoporthatás tehát a policy kérdések esetében jobban magyaráz, mint ha a sztereotípiák-jellegű kérdésekkel együtt kezelnénk őket. A deliberáció során a beszélgetések nagyrészt a policy témákról szóltak, mind a kiscsoportokban, mind a plenáris üléseken. A csoportoknak ki kellett alakítaniuk egy közös véleményt és egy közös kérdést kellett megfogalmazniuk a plenárison megjelenő vendégek felé. A policy-alternatívák így felszínre kerültek minden fórumon. A sztereotípiák ezzel szemben kevésbé kerültek a vita középpontjába, amit egyrészt magyaráz, hogy a hétvége tematikus felépítésében a konkrét problémák kerültek középpontba, másrészt egy tény, amire GREGOR Anikó hívta fel a figyelmet tanulmányában.¹¹ Eszerint főleg olyan emberek jöttek el a hétvégre, akiknek már eleve kialakult, jó véleménye volt a romákról. A szélsőséges előítéletek elutasításáról tehát már a deliberáció előtt hallgatólagos konszenzus jellemezte a résztvevőket.

A politológusok információs hipotézise nem igazolódott be a Magyar Agora tapasztalataiban. A sztereotípiák esetében nem meglepő az informáltság alacsony hatása. A gyakorlati döntésekkel szemben a másik ember vagy embercsoport értékelése sokkal inkább érzelmi alapon történik, így változása is lassabb, hosszabb folyamat eredménye, melyben csak egy apró láncszem az információ. A policy kérdések esetében az információ nagy szerepét várnánk, de a tapasztalat nem ezt mutatja. Úgy gondoljuk, hogy ennek a magyarázata a deliberáció nyilvánossága

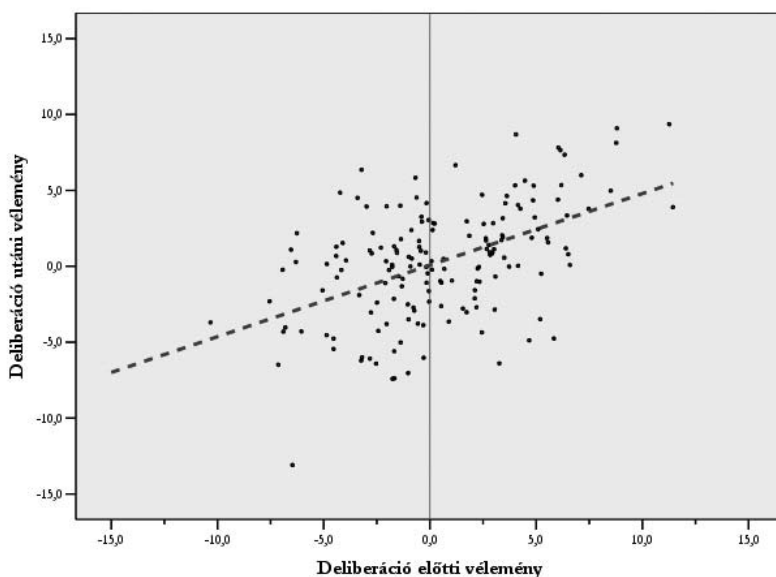
⁹ A romákról alkotott vélemény megváltozást a csoporthatással magyarázó lineáris regressziós modell reziduálisra itt a függő változó

¹⁰ A megoldási javaslatok mögött erős látens sztereotípiák húzódnak, amit a csoportbeszélgetésekről szerzett tapasztalatok alátámasztanak

¹¹ Lásd GREGOR Anikó elemzését a deliberáción résztvevők háttéréről és attitűdjeiről.

elé kerülő kérdések természetében rejlik. Az egy konkrét problémára koncentráló, döntési helyzetet modelláló deliberációhoz¹² képest a Magyar Agora egy nagyon komplex társadalmi kérdést boncolt, anélkül, hogy ennek konkrét politikai céljai lettek volna. A résztvevőknek nem kellett dönteniük, csupán meghallgatták egymás és a szakértők véleményét, illetve elmondták a sajátjukat. Az információk és tények egy ilyen nagy horderejű kérdésben sokkal diffúzabb természetűek, s nem is kerülhettek olyan mértékben a középpontba, mint egy koncentrált döntési szituációban.

A deliberáció előtti és utáni általános véleményváltozás bemutatása

1. ábra: A deliberáció előtti és utáni véleményindex közötti kapcsolat

A fent látható ábra a romákról alkotott vélemény változását mutatja, az előző részben bemutatott véleményindex mentén.¹³ A deliberáció előtti és utáni véleményindex közötti Pearson-féle korreláció szignifikáns¹⁴, az együtttható értéke 0,413, tehát aki magas indexpontszámot kapott a deliberáció előtt, annak magas

¹² A deliberative poll történetéről lásd részletesebben HERMAN Zita munkáját

¹³ A két index a sztereotípiákat és a policy kérdésekre adott válaszokat tömöríti magában a deliberáció előtt és után

¹⁴ A szignifikancia-szint most és a továbbiakban is 5%

az indexpontszáma a deliberáció után is. Az indexpontszámok azonban átlagosan csekély mértékben emelkedtek, a romákról alkotott vélemények minimális átlagos javulását észleltük. A továbbiakban a véleményváltozás mögötti átrendeződéseket vizsgáljuk.

Ha indexpontszám alapján alkotott kvartilisekbe rendezzük adatainkat, kiderül, hogy a változás mögött nem lineáris jellegű tendencia rejtőzik.

1. táblázat: A deliberáció előtti és utáni vélemények összefüggése

		Deliberáció utáni véleménykvartilis				Total
		Legalsó -	Középső -	Középső +	Legfelső +	
Deliberáció előtti véleménykvartilis	Legalsó -	28,6%	26,2%	26,2%	19,0%	100 (42)
	Középső -	37,2%	20,9%	27,9%	14,0%	100 (43)
	Középső +	15,8%	42,1%	23,7%	18,4%	100 (38)
	Legfelső +	7,9%	15,8%	26,3%	50,0%	100 (38)

A táblázat szignifikáns különbségeket mutat, mindazonáltal ne felejtjük el, hogy a minta¹⁵ nagyon kis elemszámú, így a kapott eredményeket kellő óvatossággal kell kezelnünk. A kifejezetten negatív véleménnyel érkezőknek kicsivel több, mint a fele tartotta meg véleményét, a többiek a skála pozitív oldalára kerültek. Összességében csak közel egynegyedük maradt a legalsó kvartilisben, tehát az ő megítélésükön határozottan javított a deliberációs hétvége. A középső negatív kvartilisben ezzel szemben más tendenciát látunk: a válaszadók jelentős részének (43-ból 16 ember) romlott a véleménye, másik részének pedig javult (43-ból 18 ember). Ennek a csoportnak a polarizálódását jól mutatja, hogy mindössze 9 ember maradt meg közepesen negatív vélekedése mellett. A középső, pozitív hozzáállásúak ismét máshogy osztódnak el: közel felüknek (43-ból 18 válaszadó) romlott a véleménye, mindössze 7-en javultak, s közel ugyanennyien (6-an) kerültek át a legelutasítóbb kategóriába. Az ő megítélésükön összességében talán rontott is a deliberáció. A legelfogadóbbak tartottak ki leginkább a véleményük mellett: 50 százalékuk (38-ból 19) maradt a legfelső kvartilisben, 10 embernek romlott egy kicsit a megítélése, s ezzel átkerült a középső kvartilisbe. A legfelső kvartilisből mindössze három embernek változott meg gyökeresen a véleménye, s került át a skála aljára. Összességében a vitahétvégenek különböző hatása volt attól függően, hogy milyen véleménnyel érkezett valaki. A következőkben kitérünk a változások részletesebb jellemzésére.

¹⁵ A táblázat mindazonáltal interpretálható, mert a megfigyelt elemszám elegendőnek bizonyult a khinégyszet próbához szükséges elméleti táblák megalkotásához. A Cramer-V értéke gyenge összefüggést mutat (0,24), a gamma asszociációs mutató előjele pozitív, értéke 0,298

A deliberáció előtt és után – a változás

Az egyes kérdések segítségével azt teszteltük, hogy történt-e változás a megkérdezetteknel. A hétvége előtt és után lekérdezett kérdőívekben ugyanazokat a kérdéseket tették fel, ezáltal lehetőségünk van megvizsgálni, hogy a válaszok eltérnek-e egymástól, és ha igen, akkor milyen irányban. A változás mérésére és szignifikanciájának tesztelésére a legalább ordinális szintű változóknál Wilcoxon-féle páros előjelpróbát (*Wilcoxon's signed-rank test*) használtunk¹⁶. Nominális mérési szintű változóinknál a változások bemutatására kereszttábla elemzést használtunk és kí-négyzet próbával teszteltük a különbségek szignifikanciáját.¹⁷ A véleményváltozás irányát a deliberáció előtti és utáni változók átlagainak különbségével határoztuk meg. A kérdéseket tematikusan, blokkonként fogjuk bemutatni.

2. táblázat: *A társadalmi távolságérzet változása (0–6 skála)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Cigányokkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció előtt	1,98	1,18
Cigányokkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció után	0,81	
Kínaiakkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció előtt	1,93	0,61
Kínaiakkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció után	1,32	
Fekete bőrűekkel szembeni társadalmi távolság a deliberáció előtt	2,06	1,08
Fekete bőrűekkel szembeni társadalmi távolság a deliberáció után	0,98	
Zsidókkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció előtt	1,83	1,07
Zsidókkal szembeni társadalmi távolság a deliberáció után	0,77	

A Bogardus-féle társadalmi távolság skála az egyes etnikai csoportok befogadásának mértékét méri: elfogadná-e családtagként, barátként, szomszédként, a települése lakosaként, az országa állampolgáraként és turistaként. A konzisztens interpretáció érdekében a kutatások feltételezik, hogy ha valaki barátként is el tudná képzelni az etnikai csoport egy tagját, akkor országa állampolgáraként is, így ennek megfelelően az első elfogadó válasznál befejezik a kérdezést¹⁸. Ese-

¹⁶ A nem-paraméteres próba használata esetünkben indokoltabb, mint a páros T-próba, mert egyrészt nem feltételezi az adatok normáeloszlását (a mi esetünkben ez nem is áll fenn), másrészt pedig jobban kezeli a kis elemszámokat (ami viszont a mi esetünkben fennáll). Ez a próba is feltételezi a legalább ordinális mérési szintű változókat. Ez a követelmény esetünkben legtöbbször meg is valósult.

¹⁷ A fejezetben részletesebben csak a szignifikáns különbségeket mutató itemekről lesz szó, de természetesen a nem szignifikánsokról is szót ejtünk az adott témánál.

¹⁸ A témáról részletesebben lsd. FEHÉR Bori és Diószegi Bálint elemzését

tünkben a 0 és a 6 közötti skálán minél magasabb értéket kapott valaki, annál kevésbé elfogadó. Az átlagok alapvetően csökkentek a deliberáció utánra, vagyis befogadóbbak lettek az emberek, mint a vitahétvége előtt. A legnagyobb mértékű változás – érthetően – a cigányoknál következett be, de a többi kisebbségnél is jelentkezik a hétvége hatása. A társadalmi távolságérzet tehát általánosan csökkent a vitahétvége hatására.

3. táblázat: *A roma szegénység oktulajdonításának változása (skála: 1–5)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Belső okok a deliberáció előtt	3,54	0,40
Belső okok a deliberáció után	3,14	

A cigányság szegénységének magyarázatában okok két együttese jelenhet meg. Egyrészt a külső, társadalmi körülmények, melyeket az egyén nem tud befolyásolni, illetve személyes tulajdonságok vagy egyéni döntések. Utóbbi okegyüttest belső okoknak neveztük, melyet a kérdőívben többek között a beilleszkedés visszautasítása, a felelőtlen életmód és a munkakerülés reprezentáltak. A külső okok között példának említhetjük az elmaradott településeken élést, a romák rossz életkörülményeit, vagy a társadalom előítéletét. Az 1–5-ös skálán minél nagyobb értéket kap valaki, annál jobban egyetért az adott típusú okkal. A hétvége után a belső oktulajdonítás változott meg jelentősen (szignifikánsan), mégpedig csökkent, vagyis a cigányok szegénysége mögött kevésbé látnak személyes vagy csoportra jellemző okokat és hibákat. A külső okoknál valamelyest nőttek az átlagok (erősebb a külső okoknak való tulajdonítás), de ennek mértéke nem szignifikáns.

4. táblázat: *A szegénység oktulajdonításának változása (skála: 1–5)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Belső okok a deliberáció előtt	3,69	0,41
Belső okok a deliberáció után	3,27	
Külső okok a deliberáció előtt	3,27	0,18
Külső okok a deliberáció után	3,09	

A beszélgetések hatása a szegénység általános megítélésében is érezhető. Külső és belső okok alatt itt is a fent leírtakat értjük, az értékeket ugyanúgy értelmezzük. Hasonló mértékben csökkent a belső oktulajdonítás, mint a roma szegénység esetében, de még így is magasabb. A külső-belső oktulajdonítás egymáshoz

képesti viszonya nem változott a deliberáció hatására, erősebb maradt a belső oktulajdonítás. Azt mondhatjuk, hogy eredendően „szigorúbbak” voltak a megkérdezettek a szegényekkel általában, mint a cigány szegényekkel, ami ismét a már említett „filoroma” attitűdre utal¹⁹. Ami meglepő, hogy a külső okoknak is kisebb jelentőséget tulajdonítanak a szegénység magyarázatában a deliberáció után. Azt várnánk, hogy ha a belső okok szerepe csökken, akkor nő a külső okoké, de ez esetben nem ez történt. A belső és külső okok egyaránt csökkennek (bár a külsők kisebb mértékben) a szegények helyzetét illetően. Ez inkább egy hátrító, a kérdést negligáló hozzáállásra utal.

5. táblázat: A hátrányos megkülönböztetés gyakoriságáról alkotott elképzelések változása (skála: 1–5)

Változó	Átlagok	Eltérés
Milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy önhöz hasonló helyzetű cigányt (deliberáció előtt)	3,29	-0,84
Milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy önhöz hasonló helyzetű cigányt (deliberáció után)	4,13	

Ezt a kérdést a nem roma válaszadóknak tették fel, a következőképpen: Ön szerint egy önhöz hasonló helyzetű, hasonló életúttal rendelkező cigányt milyen gyakran ért hátrányos megkülönböztetés? Az 1 és 5 közötti skálán minél nagyobb értéket jelölt valaki, annál gyakoribb diszkriminációt feltételez. A hétvégén szerzett tapasztalatok, és a kiscsoportos beszélgetések hatása egyértelműen látszik, sokkal inkább feltételezik a megkérdezettek a hátrányos megkülönböztetés létét, mint a deliberáció előtt. A kérdést ugyanígy feltették a roma válaszadóknak is a nem romákra vonatkozóan. Ebben az esetben nem történt jelentős változás, az átlagok viszont sokkal alacsonyabbak voltak a nem cigányokra vonatkozóan, mint a cigányokra vonatkozó kérdésnél.

6. táblázat: A lakóhelyi diszkriminációs hajlandóság változása (skála: 1-5)

Változó	Átlagok	Eltérés
Lakóhelyi diszkrimináció pártolása a deliberáció előtt	1,78	0,23
Lakóhelyi diszkrimináció pártolása a deliberáció után	1,55	

¹⁹ Erről bővebben lásd GREGOR Anikó elemzését.

7. táblázat: A szórakozóhelyi diszkriminációs hajlandóság változása
(teljes deliberációs minta százalékában)

<i>Deliberáció után</i>	Elfogadhatatlan, büntetendő	Elfogadhatatlan, felvilágosítani	Jogában áll	Jogszerűtlen, de érthető	Törvénytelen, de helyes
<i>Deliberáció előtt</i>					
Elfogadhatatlan, büntetendő	9,88%	5,23%	0,00%	0,58%	0,00%
Elfogadhatatlan, felvilágosítani	10,47%	8,72%	2,91%	4,07%	0,58%
Jogában áll	2,91%	1,74%	2,33%	8,14%	0,00%
jogszerűtlen de érthető	9,30%	9,30%	4,65%	8,72%	2,33%
törvénytelen de helyes	2,91%	1,16%	1,16%	1,16%	1,74%

8. táblázat: A cigány beköltözőkkel kapcsolatos álláspont változása
(teljes deliberációs minta százalékában)

<i>Deliberáció után</i>	A hatóságnak a beköltözőt meg kell védenie	A hatóságnak nem kell beavatkozni	A hatóságnak a beköltözőt el kell távolítani
<i>Deliberáció előtt</i>			
A hatóságnak a beköltözőt meg kell védenie	53,05%	7,32%	3,05%
A hatóságnak nem kell beavatkozni	21,34%	10,37%	0,00%
A hatóságnak a beköltözőt el kell távolítani	3,66%	1,22%	0,00%

A fenti táblázatok azt mutatják, hogy hogyan változtak a vélemények a cigányok lakóhelyi, szórakozóhelyi diszkriminációjával kapcsolatban. Az 1 és 5 közötti skálán mért lakóhelyi diszkrimináció esetében csökkentek az átlagok, ami azt jelenti, hogy a megkérdezettek kisebb diszkriminációs hajlandóságot mutatnak a második kérdésnél. A beköltözés akadályozásánál már nem ennyire egyértelmű a helyzet. Azok közül, akik az első kérdésnél a beköltöző hatósági eltávolítása mellett voltak, senki nem maradt ugyanezen az állásponton, ugyanakkor találhatunk olyat is, aki az elsőnél még a védelem mellett volt, a másodiknál viszont az eltávolításra tette le a voksát. A szórakozóhelyi diszkriminációnál viszont egyértelműen javuló tendencia mutatható ki: míg az első kérdésnél csak a meg-

kérdezettek 15%-a mondta azt, hogy ez elfogadhatatlan és büntetendő, a másodikonál több mint ennek a kétszerese. Ugyanez az attitűdváltozás látszik azoknak az arányában is, akik szerint ez ugyan törvénytelen, de helyes: a deliberáció előtti kérdezéskor több mint a megkérdezettek 8%-a vallotta magáénak ezt a nézetet, míg utána már csak a résztvevők 4%-a.

A munkahelyi diszkriminációval és a rendőrök fellépésének szigorúságával kapcsolatban nem volt szignifikáns eltérés a két kérdés eredményei között.

9. táblázat: Az iskolai szegregáció/integráció pártolásának változása (skála: 0–10)

Változó	Átlagok	Eltérés
Iskolai integráció pártolása a deliberáció előtt	6,32	-0,91
Iskolai integráció pártolása a deliberáció után	7,23	
Iskolai szegregáció pártolása a deliberáció előtt	4,51	1,18
Iskolai szegregáció pártolása a deliberáció után	3,33	

Ezek a kérdések az iskolai integrációra (romák és nem romák közös taníttatása) és szegregációra (külön taníttatás) vonatkoztak. A változókat több kérdésre adott válaszok alapján állítottuk össze. Az értékek értelmezése: minél magasabb, annál inkább egyetért az adott oktatási intézményi gyakorlattal. Ahogy az látszik, az integrációt a második kérdezéskor jobban pártolták, a szegregációt pedig kevésbé. Az eltérés mértékéből arra következtethetünk, hogy főleg a szegregáció ellenesség volt nagyobb hatással a vélemények alakulására.

10. táblázat: Auto- és heterosztereotípiák változása (skála: 0–100)

Változó	Átlagok	Eltérés
A cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció előtt)	44,64	-5,28
A cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció után)	49,92	
A nem cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció előtt)	64,96	-4,45
A nem cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció után)	69,42	

A kérdőívekben felsoroltak pozitív és negatív tulajdonságokat és megkérdezték, hogy a cigányok és a nem cigányok hány százaléka jellemezhető velük. Ebből készítettünk két változót, ami a pozitív és negatív sztereotípiákat külön-külön átlagolta. A negatív tulajdonságokkal kapcsolatban nem történt érdemi változás

a deliberáció előtthöz képest, csak a pozitív tulajdonságoknál regisztráltunk szignifikáns eltérést. Azt láthatjuk, hogy bár nőtt a cigányok pozitív tulajdonságokkal való jellemzése, de ezzel párhuzamosan ugyanez az érték nőtt a nem cigányoknál is. Tehát nem csak a cigányokkal kapcsolatos információk hatottak a pozitívabb hozzáállás irányába, hanem, talán ezt kiegyensúlyozva, a nem cigányokra is kiterjedt az elfogadás érzése. Kétségtelen azonban, hogy a cigányoknál nagyobb változást láthatunk.

11. táblázat: Az ismeretszint változása (skála: 1–5)

Változó	Átlagok	Eltérés
Ismeretszint a cigányság részarányáról (deliberáció előtt)	3,24	-0,57
Ismeretszint a cigányság részarányáról a (deliberáció után)	3,81	
Ismeretszint a cigányság részarányáról 20 év múlva a (deliberáció előtt)	3,10	-0,60
Ismeretszint a cigányság részarányáról 20 év múlva (deliberáció után)	3,71	
Ismeretszint a cigány szegénység mértékéről (deliberáció előtt)	3,32	0,62
Ismeretszint a cigány szegénység mértékéről (deliberáció után)	2,70	
Diszkriminációs törvény ismerete (deliberáció előtt)	2,14	-1,26
Diszkriminációs törvény ismerete (deliberáció után)	3,40	
Ismeretszint a cigány munkanélküliség mértékéről (deliberáció előtt)	3,76	0,48
Ismeretszint a cigány munkanélküliség mértékéről (deliberáció után)	4,25	

A romák helyzetének ismeretével kapcsolatban is számos kérdést tettek fel. Mivel ez egy objektív mérce arra, hogy a deliberációs hétvégén átadott információk közül mennyit fogadtak be a megkérdezettek, különösen érdekesek az eredményei. Az 1-től 5-ig tartó skálán minél magasabb értéket kapott valaki, annál pontosabb választ adott a kérdésre. A legnagyobb változást a munkahelyi diszkriminációra vonatkozó törvény létének ismerete mutat. Közel hasonló mértékben mutatnak pozitív változást a cigányok jelenlegi és jövőbeli arányára vonatkozó kérdések, a romák közötti munkanélküliség mértéke is kissé javult. A cigány szegénység ismeretére vonatkozó értékek viszont csökkentek, azaz a hétvégét követően a valóságosnál kisebbnek ítélték a cigány szegénység mértéke, mint azelőtt. A szokatlan eredményt magyarázhatja a percepció torzulása, mivel a hétvégén a cigányságot jellemzően nem szegények képviselték. A feltett kérdések közül nem

mutattak szignifikáns változást a következők: hány százalék cigány fiatal érettségizett; hány százalék cigány él folyóvíz nélküli lakásban.

12. táblázat: *Cigányokkal kapcsolatos sztereotípiák változása (skála: 0–100)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Kompetencia-tulajdonságok (deliberáció előtt)	40,26	-2,01
Kompetencia-tulajdonságok (deliberáció után)	42,26	

Ez a kérdés is több változóból jött létre: megkérdezték, hogy mennyire jellemzőek egy 100-as skálán bizonyos tulajdonságok a cigányokra. Voltak köztük negatív és pozitív tulajdonságok is. A tulajdonságok egyik része a kompetencia, másik része a moralitás dimenziójában foglal helyet²⁰, így két összevont változót hoztunk létre, ami a cigányok kompetenciájáról és morális képességeiről alkotott képet mutatja. Ezek közül a morális dimenzió nem változott meg szignifikánsan, csak a kompetencia. A cigányság valamivel nagyobb részét tartották kompetensnek a kérdezés előtt. A morális dimenzió változatlansága viszont arra utal, hogy az előítéletek nem csökkentek a hétvége alatt. A tanulmány első részében tett megállapításunkat, miszerint az informáltság növelése nem alkalmas az előítéletek gyökeres megváltoztatására, közvetett módon megerősíti ez a tapasztalat is.

Ugyanezeket a kérdéseket feltették a magyarokkal kapcsolatban is, de ezekben nem történt jelentős, szignifikáns változás.

13. táblázat: *Konfliktuscsökkentő alternatívák megítélésének változása (skála: 1–5)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Külső megoldás (deliberáció előtt)	3,13	-0,51
Külső megoldás (deliberáció után)	3,64	
Cigányságon belüli megoldás (deliberáció előtt)	4,15	0,18
Cigányságon belüli megoldás (deliberáció után)	3,97	

²⁰ A kompetencia és morál dimenziójának méréséhez a kutatás Poppe és Phalet 1997-es kelet-európai felmérésének itemeit használta fel (lásd: PHALET, K. és POPPE, E. (1997): Competence and morality dimensions of national and ethnic stereotypes: A study in six Eastern European countries. *European Journal of Social Psychology*, 27., 703-723. o.)

14. táblázat: *Konfliktusveszély érzékelésének változása (skála:1–3)*

Változó	Átlagok	Eltérés
elképzelhető-e a cigányok mozgolódása, lázadása (deliberáció előtt)	2,00	0,33
elképzelhető-e a cigányok mozgolódása, lázadása (deliberáció után)	1,67	

A cigányok és nem cigányok közti konfliktusok kezelésére különböző alternatívákat kínáltak fel a kérdőívben, mellyel 1 és 5 közötti skálán fejezheték ki egyetértésüket a válaszadók. Az itemek az eddigiekhez hasonlóan itt is a belső-külső dimenzió mentén értelmezhetőek. A két végső változó ezek alapján jött létre: minél magasabb valakinek az értéke, annál jobban egyetért az adott kezelési móddal. Nőtt a külső megoldások támogatottsága és csökkent a belső alternatíváké. A belső megoldások csökkenése viszont annyival kisebb volt, hogy az eredeti sorrend változott: még a második kérdezéskor is nagyobb arányban tartják a belső, a cigányság tulajdonságainak változtatását megoldásnak, mint a külső intézmények segítségét. Megkérdezték azt is, hogy mekkora veszélyt látnak arra, hogy ez a konfliktus kieleződjön, esetleg lázadás törjön ki. Az 1-es érték jelenti azt, hogy a válaszadó kizártnak, a 3-as pedig azt, hogy valószínűnek tartja a cigányok lázadását, mozgolódását. Ezzel kapcsolatban derülátóbbak lettek a résztvevők: kevésbé tartanak attól, hogy komoly konfliktussá fajulna a helyzet.

15. táblázat: *A cigányság helyzetét megoldó alternatívák megítélése (skála:1–5)*

Változó	Átlagok	Eltérés
Külső megoldás (deliberáció előtt)	3,18	-0,41
Külső megoldás (deliberáció után)	3,59	
Cigányságon belüli megoldás (deliberáció előtt)	4,06	0,15
Cigányságon belüli megoldás (deliberáció után)	3,91	

A kérdőívben lehetőségeket soroltak fel azzal kapcsolatban, hogy milyen változások lennének szükségesek a cigányság helyzetének javulásához. A külső okok itt is a cigányságon kívüli intézményeket jelölik, a belsők pedig a cigányok feltételezett tulajdonságait, szokásait. Minél magasabb értéke van valakinek, annál inkább ért egyet az adott megoldási móddal. Ugyanazt láthatjuk, mint a konfliktus kezelésénél: ugyan nőtt a külső megoldással kapcsolatos támogatottság és csökkent a belsővel kapcsolatos, de még ezekkel együtt is erőteljesebben szorgalmazzák a belső tulajdonságok, szokások megváltozását, mint a külső megoldások bevonását.

16. táblázat: *Ki mennyit tehet a cigányok helyzetének javulása érdekében (skála: 1–5)*

Változó	Átlagok	Eltérés
A településen élő többi magyar (deliberáció előtt)	2,93	-0,59
A településen élő többi magyar (deliberáció után)	3,51	
A települési önkormányzat (deliberáció előtt)	3,26	-0,74
A települési önkormányzat (deliberáció után)	4,00	
A település cigány kisebbségi önkormányzata (deliberáció előtt)	3,63	-0,41
A település cigány kisebbségi önkormányzata (deliberáció után)	4,04	
Az egyházak (deliberáció előtt)	2,13	-0,39
Az egyházak (deliberáció után)	2,52	
A kormány (deliberáció előtt)	3,63	-0,24
A kormány (deliberáció után)	3,86	

Arra is kíváncsiak voltak a kutatók, hogy mit gondolnak a résztvevők, ki mennyit tehet a cigányság helyzetének javulásáért. Minél nagyobb értéket adott valaki az 1 és 5 közötti skálán, annál nagyobbabbnak érzi az adott intézmény lehetőségeit. Alapvetően minden kérdésnél emelkedtek az értékek, tehát a megkérdezettek a hétvége után több lehetőséget láttak a felsorolt intézményekben, mint a hétvége előtt. A legnagyobb változás a helyi önkormányzat szerepében történt, de meglepően sokat nőttek a helyben élő magyarok feltételezett lehetőségei is. A kisebbségi önkormányzatok és az egyházak lehetőségeit is nagyobbabbnak látják, a szignifikánsan változók közül legkisebbnek pedig a kormány hatáskörét tartják. Összességében a helyi települési és a cigány kisebbségi önkormányzatról, továbbá a kormányról gondolják azt, hogy a legtöbbet tudna segíteni. A felsorolt opciókon kívül szerepelt még a cigányság maga is, eredetileg és a második kérdezőskor is messze erre jöttek ki a legmagasabb átlagok (4,52 a deliberáció előtt és 4,38 a deliberáció után). Ebben a dimenzióban a csökkenés nem volt szignifikáns.

* * *

Láthattuk, hogy a változás vitathatatlan. Az esetek többségében az attitűdök iránya is a várakozásoknak megfelelően alakult, a cigánysággal szemben elfogadóbb vélemények alakultak ki. Láthatjuk azonban egyes vélemények és a tudásszint egyes elemeinek változatlanosságában, hogy nagyon merev előítéletek is élnek a cigánysággal kapcsolatban. Az elemzés azonban azt mutatja, hogy általánosságban informáltabbak lettek a résztvevők és attitűdjeik is pozitívabbak lettek

a deliberációs hétvégének köszönhetően. A policy jellegű kérdéseknél egyértelműen nagyobb súlyt kaptak a társadalmi intézmények és folyamatok a cigányság problémáinak megértésében, de a romákat hibáztató és okoló hang továbbra is erős maradt.

A véleményváltozás háttere és típusai

A fent bemutatott változókat tematikusan klaszterekbe rendeztük²¹. Ezek értelmezésével megtudhatjuk, hogy pontosabban hogyan változott meg a tudás és az attitűd, jellemzésük pedig megmutatja, hogy a változás milyen csoportokat érintett a mintában szereplők közül.²² Ebben a részben nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy történt-e változás, hanem arra, hogy milyen a változás közelebről és kik azok, akik változtak-változtattak. Összesen öt klasztert hoztunk létre. Az elsöben a diszkrimináció és szegregáció témájú kérdések, a másodikban a sztereotipizálási hajlandóságot mérő kérdések szerepeltek. A harmadik klaszterben a megoldást kereső, policy típusú kérdéseket, a negyedikben a szegénységgel kapcsolatosakat, az ötödikben pedig a tudásszintet mérő kérdéseket vizsgáltuk.²³ A klasztereket két szempont alapján értelmeztük: egyrészt, hogy milyen attitűdöt mutattak a kérdezettek az adott témában, másrészt, hogy ez milyen irányban változott meg a deliberáció hatására. A jellemzés során előre kiválasztott szocio-demográfiai változók alapján néztük meg a csoportok természetét. Ezek a következők voltak: a megkérdezett cigány származású-e; a településtípus; az életkor; a nem; az iskolai végzettség; milyen arányban élnek romák a környezetében és hogy a deliberáción a kiscsoportos beszélgetésekkor kisebbségben vagy többségben volt a véleményével.²⁴ A szegénységet és a tudásszintet mérő klasztert nem magyarázta egyetlen

²¹ Csak azokat a változókat említjük az elemzésben, melyek a Wilcoxon-próba és a klaszteranalízis során is szignifikánsnak mutatkoztak.

²² A klaszterekbe minden témából csak azok a változók kerültek be, melyek a Wilcoxon-próba alapján szignifikáns változást mutattak a deliberáció előtti és utáni kérdésben. Ezeket a változókat standardizáltuk, hogy a klaszteranalízisben az F-értékek nagy különbségeit kiküszöböljük.

²³ A klaszterek számát úgy határoztuk meg, hogy először kértünk egy hierarchikus klasztert a változókra és annak együtthatói alapján döntöttük el, hogy a K-means típusú klaszterben hány csoportot fogunk kérni.

²⁴ Eredetileg ezt multinomiális logisztikus regressziós modelleken keresztül elemeztük volna. Ezzel a módszerrel ugyanis a nominális mérési szintű függő változónkhoz bármilyen mérési szintű, több független változót használhattunk volna egyszerre úgy, hogy még az interferenciát is vizsgálni tudjuk. Modelljeink azonban rendre csődöt mondtak a kis elemszám miatt, hiszen a kiválasztott változók sokféle értékeinek kombinációiban az alig kétszáz ember rengeteg mintavételi nullát eredményezett. Ebből kifolyólag elkezdtük csökkenteni a változók számát, míg a végén két változóval stabil modelleket találtunk. Mivel azonban ebben az esetben a multinomiális logisztikus regresszió nem különbözik jelentősen egy kétdimenziós keresztábra eredményeitől, úgy döntöttünk, hogy az egyszerűség és az érthetőség kedvéért a klasztereket inkább kétdimenziós keresztábrákban elemezzük

– általunk használt – változó sem, így elemzésüket itt nem mutatjuk be. A tanulmányban csak a szignifikáns táblákat közöljük.²⁵

A diszkriminációval és szegregációval kapcsolatos kérdések klaszteranalízise

A klaszteranalízisbe bevont változók a következők voltak: A megkérdezett szerint milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy cigányt; mennyire ért egyet a lakóhelyi diszkriminációval, az iskolai integrációval, illetve szegregációval. Az ezekből kialakult klaszterek a 17. táblázatban láthatók.

Az első csoport tagjainak (33 fő) véleménye meglehetősen negatív volt a deliberáció előtt: bár valamennyire elismerték, hogy gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy cigányt, ezzel párhuzamosan azonban a megkülönböztetés mellett tették le a voksukat, ellenezve az integrációt. A tendencia a szegregáció szempontjából valamelyest javult, de ezzel párhuzamosan viszont csökkent a cigányok hátrányos megkülönböztetésének elismerése is. A második csoportnál (57 fő) nem fogalmazhatunk meg egyértelmű attitűdöt: a szegregációs értékek átlag körüliek, majdnem ugyanolyan erősen támogatják az iskolai integrációt, mint a szegregációt. A cigányok hátrányos megkülönböztetésének gyakoriságát a növekedés ellenére messze átlagon alul értékelik. E csoport véleménye nem változott jelentősen a deliberáció hatására. Az utolsó klaszterbe tartozók (70 fő) szegregációval és diszkriminációval kapcsolatos értékei is stagnálnak, csökkent viszont a hátrányos megkülönböztetés gyakorisága és az integráció pártolása. Azt mondhatjuk tehát, hogy egy kissé cigánypárti attitűdből egy kissé cigányellenes attitűd alakult ki.

²⁵ Érdemes figyelembe venni, hogy az összefüggést mérő chí-négyzet próba elemszám érzékeny, így a kis minta hatással lehet arra, hogy találunk-e összefüggéseket.

17. táblázat: A diszkriminációval és szegregációval kapcsolatos itemek klaszterstruktúrája

	Nagyon előítéletes, de kicsit javul (33 fő)	Bizonytalan, kicsit előítéletes (57 fő)	Bizonytalan, kicsit cigánypárti (70 fő)
Milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy cigányt (deliberáció előtt)	0,319	-0,986	0,590
Milyen gyakran ér hátrányos megkülönböztetés egy cigányt (deliberáció után)	-0,231	-0,455	-0,062
Mennyire pártolja a lakóhelyi diszkriminációt (deliberáció előtt)	1,004	-0,026	-0,311
Mennyire pártolja a lakóhelyi diszkriminációt (deliberáció után)	0,660	-0,183	-0,132
Mennyire pártolja az iskolai integrációt (deliberáció előtt)	-1,386	-0,033	0,534
Mennyire pártolja az iskolai integrációt (deliberáció után)	-0,762	0,295	0,033
Mennyire pártolja az iskolai szegregációt (deliberáció előtt)	1,158	0,041	-0,491
Mennyire pártolja az iskolai szegregációt (deliberáció után)	0,354	0,387	-0,543

A klasztert a felsoroltakból három változó magyarázza szignifikánsan. Az ezekhez tartozó keresztábrák a következők:

18. táblázat: A diszkriminációra és szegregációra vonatkozó változókból létrehozott klaszter és a lakóhely településtípusának összefüggése

	Budapest	Megyei jogú város	Város	10 ezer fő alatti egyéb település
Nagyon előítéletes, de kicsit javul	24,24%	9,76%	23,53%	25,00%
Bizonytalan, kicsit előítéletes	54,55%	31,71%	29,41%	30,77%
Bizonytalan, kicsit cigánypárti	21,21%	58,54%	47,06%	44,23%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

A megyei jogú városban lakók képviseltetik a legalacsonyabb arányban magukat az első csoportban, a többi településtípuson lakók aránya nagyjából hasonló (23-25 százalék közötti). A budapestiek több mint fele a második kategóriába tartozik, azaz értékeik nem nagyon változtak, de inkább a szegregációt támogatják. A megyei jogú városban és az ennél kisebb településeken lakók legnagyobb része a harmadik csoportban található: ők egy bizonytalan, inkább romaellenes hozzáállásról váltottak egy ugyancsak bizonytalan, de inkább romapártoló hozzáállásra. Az összefüggés erősségét az asszociációs mérőszám alapján közepesnek mondhatjuk (Cramer's $V = 0,204$).

19. táblázat: A diszkriminációra és szegregációra vonatkozó változókból létrehozott klaszter és az iskolai végzettség összefüggése

	Általános iskola	Szakmunkás-képző	Középiskola	Diploma
Nagyon előítéletes, de kicsit javul	21,88%	30,36%	12,24%	16,00%
Bizonytalan, kicsit előítéletes	50,00%	28,57%	42,86%	20,00%
Bizonytalan, kicsit cigánypárti	28,13%	41,07%	44,90%	64,00%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

Az első csoportban található minden harmadik szakmunkás végzettséggel rendelkező résztvevő, azaz leginkább az ő előítéletességük csökkent. Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők 21,88%-a tartozik az első csoportba. Ez az arány a magasabb (középiskolai és diplomás) végzettségeknél sokkal alacsonyabb: 12% és 16% körül mozog. A bizonytalan, kicsit előítéletes kategóriában helyezkedik el az általános iskolát végzettek fele és a középiskolások 43%-a. Az inkább pozitív irányba változó bizonytalanoknál egyértelmű tendenciát találhatunk: minél magasabb valakinek az iskolai végzettsége, annál nagyobb arányban található meg ebben a csoportban. Az általános iskolát végzettek 28%-a, de a diplomásoknak már 64%-a tartozik ide. Az összefüggés itt is közepes erősségű (Cramer's $V = 0,206$).

20. táblázat: A diszkriminációra és szegregációra vonatkozó változókból létrehozott klaszter és a roma környezet összefüggése

	Nincs roma a környezetben	Elvétve	Több szintéren elvétve	Sok roma a környezetben
Nagyon előítéletes, de kicsit javul	33,33%	35,29%	11,39%	5,56%
Bizonytalan, kicsit előítéletes	43,33%	38,24%	37,97%	11,11%
Bizonytalan, kicsit cigánypárti	23,33%	26,47%	50,63%	83,33%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

Az utolsó táblában láthatjuk, hogy csökkenő előítéletesség esetén nincs hatása annak, hogy nincs vagy csak kevés roma van a környezetében. Ha több szintéren elvétve jelennek meg, vagy akár sok roma vesz körül valakit, a csökkenő előítéletesség egyre kevésbé valószínű. Ugyanilyen tendenciát láthatunk a bizonytalan, de kicsit előítéletesek körében: az ő attitűdjük nem változott nagyon, de pont ezért az előítéletesség mértéke megmaradt. Végül, az eredetileg inkább cigánypártinak, de a kérdés után inkább cigányellenesnek mondható megkérdezetteknel azt láthatjuk, hogy ahol minél több roma van valakinek a környezetében, annál inkább tartozik ebbe a csoportba. Láthatjuk, hogy a roma környezet elég egyértelműen határozza meg a klaszterben elfoglalt helyet, amit az asszociációs mérőszám is megerősít: az összefüggés közepes erősségű (de a Cramer's V itt még magasabb, mint az előző tábláknál: 0,293).

A sztereotípiákkal kapcsolatos kérdések klaszteranalízise:

A felhasznált itemek a sztereotipizálási hajlandóságot mérik olyan formán, hogy a megkérdezettek a cigányok hány százalékát jellemezik pozitív és negatív tulajdonságokkal. A klaszter a következőképpen alakult:

21. táblázat: A sztereotípiával kapcsolatos kérdések klaszterstruktúrája

	Magas pozitív, magas negatív (67 fő)	Alacsony pozitív, magas negatívról csökken (65 fő)	Pozitív nő, negatív alacsony (37 fő)
Cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció előtt)	0,626795	-0,39193	-0,49375
Cigányok hány százaléka jellemezhető pozitív tulajdonságokkal (deliberáció után)	0,796848	-0,73164	0,012588
Cigányok hány százaléka jellemezhető negatív tulajdonságokkal (deliberáció előtt)	0,128916	0,522861	-1,09733
Cigányok hány százaléka jellemezhető negatív tulajdonságokkal (deliberáció után)	0,589491	-0,04883	-0,86551

Az első csoportba tartozóknál (67 fő) a cigányok pozitív tulajdonságaival kapcsolatban nincs számottevő elmozdulás, viszont a deliberáció után jellemzőbb a negatív attribúció. Érdekes, hogy mindkét érték elég magas volt eredetileg is, tehát nem egyértelműen a negatív attitűdök kinyilvánításáról van szó, inkább ambivalenciáról. A második csoportnál (65 fő) a vélemények finomodásáról beszélhetünk: az attribúciós hajlandóság mind a pozitív, mind a negatív tulajdonságok esetében valamelyest csökkent, de a negatívak sokkal erőteljesebben. A harmadik csoportba tartozók (37 fő) mind a negatív, mind a pozitív tulajdonságokkal átlagon alul jellemezték a romákat (valamivel nagyobb arányban a pozitívokkal), de a második kérdésre a pozitív tulajdonságok erőteljesen, átlagosra nőttek.

Ebben az esetben is két szignifikáns táblát találtunk, de érdekes, hogy az előző klaszternél magyarázó roma származás és roma környezet egyike sem szerepel itt, nem befolyásolják a csoportokba tartozást. A táblák a következők:

22. táblázat: A cigányokra vonatkozó sztereotípiák változóiból létrehozott klaszter és az életkor összefüggése

	29 alatti	30-39	40-49	50 feletti
Pozitív stagnál, negatív nő	28,57%	64,29%	29,73%	35,71%
Pozitív kicsit, negatív nagyon csökken	48,98%	21,43%	40,54%	40,48%
Pozitív nő, negatív stagnál	22,45%	14,29%	29,73%	23,81%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

Az első csoportba leginkább a 30–39 évesek tartoznak, minden más korcsoport aránya sokkal alacsonyabb, 28 és 35 százalék körül mozog. Ez a korcsoport teljesen mást szűrt le a vitahévtévéből, mint az idősebbek vagy a fiatalabbak és inkább negatív érzésekkel távoztak a Magyar Agóráról. A többi korcsoport tagjai leginkább a véleményüket mérséklő második csoportba tartoznak: majdnem minden második ember ebbe a csoportba tartozik, vagyis kicsit csökkent a pozitív, nagyot a negatív attribúciós hajlandóság. A deliberáció hatása tehát nem csak úgy értelmezhető, hogy a negatív sztereotípiák csökkennek, hanem úgy is, hogy általában a véleménynyilvánítás átgondoltabb és kevésbé polarizált. Legkisebb arányban minden korcsoportban azok vannak, akiknél a pozitív vélemények erősödtek, a negatív attribúció eleve alacsony szintje viszont nem változott. A két változó közti kapcsolat ebben az esetben közepes erősségű (Cramer's V = 0,216).

23. Táblázat: A cigányokra vonatkozó sztereotípiák változóiból létrehozott klaszter és az iskolai végzettség összefüggése

	Általános iskola	Szaktanácsképző	Középiskola	Diploma
Pozitív stagnál, negatív nő	44,44%	56,36%	27,78%	24,00%
Pozitív kicsit, negatív nagyon csökken	38,89%	23,64%	50,00%	44,00%
Pozitív nő, negatív stagnál	16,67%	20,00%	22,22%	32,00%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

A szaktanácsképzőt végeztek több mint fele az első csoportban található, valamivel kisebb arányban vannak itt az általános iskolával rendelkezők és mindkét iskolai végzettségnél ez a legjelentősebb csoport. Mind az érettségivel, mind a diplomával rendelkezők jóval kisebb hányada tartozik ide. Ebben az esetben a választóvonal a szaktanácsképző és a középiskola között van: az alacsonyabb iskolai végzettségűek többségének nem javult a véleménye a romákról, inkább romlott. A második kategóriában szerepel minden második középiskolát végzett, de a diplomások jelentős hányada is ide sorolódott. Úgy látszik, hogy a középis-

kolát végzetek érkeztek leginkább negatív képpel a romák tulajdonságaival kapcsolatban, ami azonban a hétvége utánra sokat változott pozitív irányba. A harmadik klasztercsoportba legnagyobb arányban a diplomások tartoznak: minden harmadik mintabeli diplomás pozitív előítéletei nőttek, az eredendően alacsony negatív sztereotípiái pedig nem változtak. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a deliberáció negatív sztereotípiák elleni hatása erősebb volt a magasabban képzetek között, ahogy körükben láttuk a legkisebb diszkriminációs hajlandóságot is.

A megoldást kereső, policy típusú kérdések klaszteranalízise:

Ehhez a témához a következő kérdések tartoztak: a konfliktus csökkentését, és a cigányok helyzetének javulását külső vagy belső megoldási módokkal képzeli el a válaszadó, illetve, hogy a cigányok helyzetének javítása szerint mely intézményeknek a felelőssége (lásd 24. táblázat).

Az első csoportot (76 fő) „stagnáló, mindenkire terhelő” címkével láttuk el. Ők a cigányok helyzetének javítását sem belülről sem kívülről nem várják igazán. Az első kérdezéskor még erős volt szerintük a kormány és a helyi önkormányzatok szerepe, de a második alkalomra azok is visszaestek a többi közepes szintjére. Véleményük nem változott jelentősen a deliberáció hatására. A második „gondoskodóvá változó” csoportban (44 fő) valamelyest kevesebben várták a belső megoldásokat a deliberáció után. Az eredeti, senkire sem hárító, negligáló hozzáállás a vitahétvége utánra alaposan megváltozott: határozottan a helyi magyar lakosságra és önkormányzatra, az egyházakra és a kormányra hárítják a problémák megoldását. A harmadik csoport (44 fő), a „romákra hárítóvá változó”. Ők a romák helyzetének megoldását már az első kérdezéskor is inkább belülről várták, a második kérdés ebbéli hitükben csak megerősítette őket. A romákon kívül senkit sem okolnak, őket viszont nagyon.

A csoportképződés magyarázata során két táblában találtunk szignifikáns összefüggést. Ezek a 25. táblázatban láthatóak.

24. táblázat: A policy típusú kérdések klaszterstruktúrája

	Stagnáló, mindekire terhelő (76 fő)	Gonoskodóvá változó (44 fő)	Romákra hárítóvá változó (44 fő)
Konfliktus csökkentése: külső (deliberáció előtt)	0,670	-0,528	-0,740
Konfliktus csökkentése: külső (deliberáció után)	0,379	-0,233	-0,364
Konfliktus csökkentése: belső (deliberáció előtt)	0,058	-0,245	0,307
Konfliktus csökkentése: belső (deliberáció után)	0,090	-0,782	0,709
Cigányok helyzetének javulása: külső (deliberáció előtt)	0,556	-0,333	-0,720
Cigányok helyzetének javulása: külső (deliberáció után)	0,478	-0,317	-0,428
Cigányok helyzetének javulása: belső (deliberáció előtt)	0,169	-0,217	0,315
Cigányok helyzetének javulása: belső (deliberáció után)	0,021	-0,537	0,542
Cigányok helyzetének javítása: helyi magyarok felelőssége (deliberáció előtt)	0,458	-0,355	-0,455
Cigányok helyzetének javítása: helyi magyarok felelőssége (deliberáció után)	0,161	0,172	-0,349
Cigányok helyzetének javítása: helyi önkormányzat felelőssége (deliberáció előtt)	0,826	-0,654	-0,643
Cigányok helyzetének javítása: helyi önkormányzat felelőssége (deliberáció után)	0,409	0,323	-0,901
Cigányok helyzetének javítása: helyi cigány önkormányzat felelőssége (deliberáció előtt)	0,547	-0,604	-0,308
Cigányok helyzetének javítása: helyi cigány önkormányzat felelőssége (deliberáció után)	0,419	-0,132	-0,477
Cigányok helyzetének javítása: egyházak felelőssége (deliberáció előtt)	0,303	-0,241	-0,361
Cigányok helyzetének javítása: egyházak felelőssége (deliberáció után)	0,136	0,214	-0,463
Cigányok helyzetének javítása: kormány felelőssége (deliberáció előtt)	0,812	-0,871	-0,475
Cigányok helyzetének javítása: kormány felelőssége (deliberáció után)	0,272	0,241	-0,719

25. táblázat: A cigányok helyzetének megoldásával kapcsolatos változókból készült klaszter és a roma származás összefüggése

	Nem roma	Roma
Stagnáló, mindenkire terhelő	42,96%	81,82%
Gondoskodóvá változó	23,94%	18,18%
Romákra háritóvá változó	33,10%	0,00%
Összesen	100%	100%

Ebben a táblában a romák egyértelműen a stagnáló, mindenkire terhelő csoportba tartoznak. Véleményük érthetően nem változott, hiszen saját helyzetükkel már eddig is jobban tisztában voltak, mint a nem romák, ezért a deliberáció nem hozott sok újdonságot nekik. A deliberáción résztvevő romák tehát differenciáltan látták a problémáikat már a vitahévtéve előtt is, hiszen nem háritanak, mind belső, mind külső erőforrásokra és segítségre támaszkodnának. A stagnálók között található a nem romák legnagyobb csoportja is, jóllehet arányuk ebben a csoportban csupán fele annak, amit a romák közt láttunk. A nem romák legkevesebben a gondoskodóvá változók között jelennek meg, harmaduk viszont a romákra hárit, ami meglepően nagy csoport, ha figyelembe vesszük a vitahévtéve egyértelműen romabarát hangulatát. A roma származásúak közül senki sem került a romákra háritók közé. A kapcsolat erősségét ebben az esetben gyengének, majdnem közepesnek mondhatjuk (Cramer's $V = 0,195$).

26. táblázat: A cigányok helyzetének megoldásával kapcsolatos változókból készült klaszter és a roma környezet összefüggése

	Nincs roma a környezetben	Elvétve	Több színtéren elvétve	Sok roma a környezetben
Stagnáló, mindenkire terhelő	16,67%	29,41%	58,33%	63,64%
Gondoskodóvá változó	45,83%	35,29%	17,86%	22,73%
Romákra háritóvá változó	37,50%	35,29%	23,81%	13,64%
Összesen	100%	100%	100,00%	100,00%

Ha a roma környezetet nézzük, tiszta tendenciákat láthatunk: minél több roma van valakinek a környezetében, annál valószínűbb, hogy a mindenkire terhelők közé sorolódik és annál kevésbé valószínű, hogy a romákra háritja a felelősséget. Ezek alapján a romák közelsége gyengíti a belső oktulajdonítást, sokkal inkább a külső segítségek felé mozdít. Azoknál, akiknek sok roma van a környezetében, érthető lenne a vélemények stagnálása, hiszen nem csak egy-két tapasztalatból

ítélnék, amit plusz információval egészített ki a vitahétféle, így nem is gyakorolhatott rájuk akkora hatást a deliberáció. Ezzel szemben azoknál, akiknél nincsenek, vagy csak elvétve vannak jelen a romák, sokkal szélsőségesebbek a válaszok különbségei: hasonló arányban találhatóak meg a gondoskodóvá változók és a romákra háritók között. Az összefüggést valójában az okozza, hogy többnyire a roma válaszadók környezetében él sok roma, s a romák véleménye eleve stagnált a policy-kérdésekben (lásd 17. táblázat). A policy és a roma környezet közötti kapcsolat rögtön eltűnik, ha csak a nem roma válaszadókat nézzük.

Összegzés

A Magyar Agora egyik legfontosabb tanulsága, hogy az eredeti deliberatív modellel szemben az információ csak másodlagos szerepet játszik, ami annak is köszönhető, hogy romakérdés intenzív és erős érzelmeket kiváltó társadalmi téma. A csoportvélemény viszont nagy hatással volt a deliberáció utáni egyéni meggyőződésekre. Ez a hatás legtisztábban a policy-jellegű kérdéseknél mutatkozott meg, de a részletes elemzés során láthattuk, hogy az attitűdöket tekintve is történt változás, a résztvevők ugyanis összességében elfogadóbbak lettek a romák irányában. A részletesebb elemzés során láttuk, hogy az összességében pozitív változás sok ambivalenciát takar.

A szignifikáns változást mutató itemek esetében sem történt egységes és egyirányú változás. Majdnem minden téma esetében találhatunk olyan csoportokat, akik az elvárásoknak megfelelően változtak, de olyanokat is, akiknél vagy nem történt módosulás a hétféle eltéréssel, vagy nem abba az irányba, amelybe előzetesen várható lenne. Több dimenzióban is találkozhatunk ambivalens, kiforratlan álláspontokkal. A Magyar Agora tehát amellett, hogy pozitív képet sugallt, mérsékeltebb és óvatosabb véleménynyilvánításra sarkallta a résztvevőket, ami kérdésessé teszi a véleményváltozás tartósságát.

A véleményváltozás típusait mutató klaszterekben kirajzolódó szerkezetet nem lehetséges magyarázni azonos dimenziókkal, ami kérdésessé teszi a hétféle résztvevők véleményének előzetes heterogenitását. Nem sikerült tehát az emberek attitűdjeit és azok változását minden dimenzióra kiterjedően modellezni. Az eredményeink alapján így azt feltételezzük, hogy a romákról alkotott vélemények teljes spektrumát nem fedte le a részvétel, mivel inkább a romákat elfogadók mentek el a vitahétféle.

Eredményünket alátámasztja Gregor Anikó korábban említett megállapítása is, miszerint akik eljönnek egy olyan vitahétféle, ahol idegenekkel kell megosztaniuk elképzeléseiket egy olyan kényes témáról, mint a cigányság helyzete, azok eleve nyitottabbak és kevésbé előítéletesek.